

AZƏRBAYCAN ŞƏRAİTİNDƏ K/T HEYVANLARININ BALAVERMƏ VƏ BALALARIN YAŞAMA QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Ə.B.BƏŞİROV, *Azərbaycan Heyvandarlar Assosiasiyasının Prezidenti, Rusiya Beynəlxalq Keyfiyyət Problemləri Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik*

Ölkəmizdə heyvandarlıq məhsullarının bolluğunu yaratmaqda ən əsas ehtiyat mənbələrindən biri də kənd təsərrüfatı heyvanlarının qısırlılığının ləğv edilməsi və balaların yaşama qabiliyyətinin, məhsuldarlığın yüksəldilməsidir.

Qısırlıq heyvanların bircə say artımını geri qoymaqla yox, həm də onların məhsuldarlığını azaldır və alınan məhsulların dəyər qiymətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Respublikamızın bir çox təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı heyvanları arasında yüksək qısırlığa (20-79%) təsadüf edilir.

Respublikamız üzrə hər yüz baş inək və camışdan 1953- cü ildə yalnız 57 bala, 1957-ci ildə 71 bala və 1958-ci ildə 76 bala alınmışdır. Heyvanların bir hissəsinin bala verməməsi, qısır qalması, bir hissəsinin bala salması və bir hissəsinin isə balasının doğulduqdan sonra ölməsi heyvandarlığı geri çəkən əsas səbəblərdəndir.

Bir çox alimlər qeyd edirlər ki, qısırlıq nəticəsində süd məhsulu o biri səbəblərə nisbətən daha çox əksilir. Odur ki, qısırlıqla mübarizə tək-cə heyvanların doğub, törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üsulu kimi yox, həm də onların məhsuldarlığını artırma və alınan məhsulların dəyər qiymətinin endirilməsi yollarından biri kimi baxmaq lazımdır.

Təsərrüfatlarda qısır heyvanların yemlənilib, bəslənməsinə və saxlanmasına çox vəsait sərf edilir. Bəzən ən yüksək məhsuldar heyvanları qısır qaldıqları üçün çıxdaş edib, ətliyə verilir. Bunlar hamısı onu göstərir ki, qısırlıq və cavan heyvanların bir hissəsinin ölməsi təsərrüfatlara böyük maddi zərər vurur. Buna görə də kənd təsərrüfatı heyvanlarının doğub- törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, qısırlıqla mübarizə və doğulan cavan heyvanların yaşama qabiliyyətinin və məhsuldarlığının yüksəldilməsi üsullarının şlənilib hazırlanması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qabaqcıl biologiya elmi öyrədir ki, orqanizmin bütün üzvləri və onlarda gedən mürəkkəb fizioloji proseslər həm bir-birilə, həm də xarici mühit şəraiti ilə çıx və qarşılıqlı əlaqədədir. Heyvan orqanizmi ilə xarici mühit şəraiti arasındakı qarşılıqlı əlaqə çox mürəkkəb formada mərkəzi sinir sistemi ilə idarə olunur.

Kənd təsərrüfatı heyvanlarının normal çoxalmasına nail olmaqdan ötrü hər şeydən əvvəl onların düzgün qidalanması və orqanizmalarında gedən maddələr mübadiləsinin normallığı, eləcə də, heyvanlar lazımı qıcıqlandırıcılarla, xarici mühit şəraiti ilə təmin edilməlidir. Ondan ötrü əvvəlcədən kənd təsərrüfatı heyvanlarının çoxalma prosesini və lazım olan şəraitlər dərinlən öyrənməlidir.

Muğan və Şirvan zonasının 14 təsərrüfatından topladığımız təcrübə materialları göstərdi ki, il uzunluq otlaq şəraitində saxlanılaraq əlavə yemlərlə yemləndirilməyən və təbii cütləşmədə istifadə edilən hər 100 baş inək və camışlardan yalnız 25-80 bala alınmışdır. Belə böyük qısırlığın hansı səbəblərdən eməmlə gəlməsini dərinlən öyrənmək üçün biz, 1-ci növbədə yemlənmə və saxlanma şəraitinin heyvanların tənəşül fəaliyyətinə və onların döllənmə qabiliyyətinə təsirini araşdırdıq.

Yeddi il ərzində topladığımız məlumatlar göstərir ki, camışlarda doğum əsas etibarilə yazda, ayda və payızda olur. Qışda isə camışlarda doğuma çox az rast gəlinir.

Camışlarda çoxalma mövsümü ilbəil dəyişir. Bu, camışların yemlənmə və bəslənmə şəraitlərinin, eləcə də meteoroloji şəraitin dəyişməsindən irəli gəlir.

Bu məlumatlara əsasən, camışlar arasında doğum 1949-cu il yazın ikinci yarısında 38,3%, 1950-ci il payızın birinci yarısında 37,1%, 1951-ci il yayın birinci yarısında 38,3%, 1952-ci il payızın birinci yarısında 23,8%, 1953-1954-cü illərdə yayın birinci yarısında 25-35%, 1955-ci ildə yayın ikinci yarısında 44,4% olmuşdur.

Doğum mövsümünün mayalanma və döllənmə mövsümündən asılı olmasını nəzərə alaraq, biz 191-1953-cü illərdə camışların il boyu döllənməsinin yemləmə və meteoroloji şəraitlərdən asılı olaraq necə dəyişməsinə örendik.

Təcrübələr göstərdi ki, inək və camışları təbii otlaq şəraitində saxladıqda onların doğduqdan sonra həvəyə gəlməsi və döllənməsi əsas etibarilə təbii otlaqlardakı otların miqdar və keyfiyyətindən, eləcə də meteoroloji şəraitin dəyişməsindən asılıdır. 1951-ci və 1953-cü illərdə quraqlıq keçməsi nəticəsində otlaqlarda ot çox az miqdarda oldu və otlar tez qurudu. Hər kiloqram-otda karotinin miqdarı 4-24 mq-a endi. Otların tərkibindəki tez həzm olunan sulu karbonlar və zülalların miqdarı da xeyli azaldı. Ona görə də heyvanlar arıqladılar. Doğduqdan sonra heyvanların /800 baş inəyin və 220 baş camışın / , 70 faizindən çoxu 3-9 aydan sonra həvəyə gəldilər, mayalananların isə döllənmə faizi çox aşağı oldu. /41-52% /. Amma 1952-ci ildə isə, əksinə, yağmurluq çox oldu, otlaqlarda həddindən artıq yaşıl ot bitdi və bu otların hər kiloqramının tərkibində 50-75 mq karotin olduğu üçün həmin inək və camışlar doğduqdan sonra bir ay müddətində həvəyə gəldilər və onlardan birinci mayalamada 82-87 faiz döllənmə alındı. Bütün bu yuxarıda göstərilən təcrübələrin nəticəsi sübut edir ki, camışların və inəklərin doğduqdan sonra tez bir zamanda həvəyə gəlməsi və döllənməsi, eləcə də süd məhsullarının artması üçün ən əsas amil onların il boyu tərkibində çoxlu karotin

olan / bir kiloqram diri çəkiyə 1 mq-dan az olmayaraq karotin olmalıdır./ , göy yemlərlə təmin edilməsidir.

Təcrübələrimiz göstərdi ki, heyvanların ən yüksək döllənməyə və onlardan alınan balaların ən yüksək yaşama qabiliyyətinə malik olmasından hökmən dişi heyvanlar yüksək keyfiyyətli, tərkibində çoxlu karotin olan göy yemlərlə, (rasyonun 60-70 %-dən çoxunu göy təşkil etməlidir), törədicilər isə əksinə, 60-70 faizdən az olmayaraq dənli və heyvani yemlərdən qalan hissəsi isə yüksək keyfiyyətli, (çoxlu karotini olan, yemlərdən (1 kiloqram diri çəkiyə 1 mq karotin olmalıdır/, təşkil olunmuş rasyonlarla yemləndirilmiş olsun.

Muğan zonasının bir çox təsərrüfatlarında apardığımız təcrübələr bunu aydın sübut edir. Biz təcrübə apardığımız təsərrüfatlardakı və birinci təcrübə qrupundakı camışlardan 90 başını və inəklərdən 170 başını yalnız yüksək keyfiyyətli göy yemlərlə təmin etdik. Bunlarla çütləşdirilən buğa və kələlər isə qidalılığına görə 45- 54,5 % dənli yemlər tipinə daxil olan yemlərdən /arpa və jıxıx/, 21-29 heyvani yemlərdən (üzsüz süd ə yumurta) və 23-26 faizi göy yemlərdən /yeni biçilmiş yonca, sudan otu, əla keyfiyyətli quru ot və i.a./, təşkil edilmiş rasyonlarla yemləndirildi.

2 ci təcrübə qrupunda 111 baş camış və 196 baş inək yüksək keyfiyyətli göy yem aldılar və eyni yemləmə şəraitində olan buğa və kələlərlə çütləşdirildilər. 1-ci təcrübə qrupundakı camış və inəklərin 1-ci mayalanmadan sonra döllənmə faizi 21-27 faiz oldu. 1-ci qrupda hər inək və camışın döllənməsinə 1,3-1,4 çütləşmə /mayalama/, 2-ci qrupda isə 1,9 çütləşmə /mayalama/, sərf olundu. 1-ci qrupdan olan inək və camışların balalarının doğulan zaman diri çəkisi, 2-ci qrupa nisbətən 3,2-5,7 kiloqram, yaxud 18- 22,3 faiz yüksək oldu. Eyni yemləmə və bəsləmə şəraitində saxlanmış buzov və balaqların birinci qrupdakılarının diri çəkisi 6 aylıqda, 2-ci qrupda olan buzov və balaqların diri çəkisindən 9,1-17,2 kiloqram, sutkalıq artımları isə 54- 95 q. artıq oldu.

1-ci qrup buzov və balaqlar arasında ölüm 2-ci qrupa nisbətən 5-1% az oldu. Söylədiyimiz bütün bu faktların hamısı sübut edir ki, ayrı-ayrı, bir-birindən fərqli yemləmə tipindən olan rasyonlar əsasında dişi heyvanlarla /əsas etibarilə göy yem tipindən olan yemlərlə yemləndirildikdə/, törədicilər /əsas etibarilə dənli və heyvani yemlərlə yemləndirildikdə/ çütləşdirildikdə döllənmə faizi xeyli yüksəlir, alınan balalar yüksək yaşama qabiliyyətinə və məhsuldarlığa malik olurlar. İnək və camışlara əsasən karotini və kalsiumu bol olan yaşıl yem və yaşıl konveyer bitkilərindən ibarət olan yemlər verilməlidir.

Doğduqdan sonra /sağın dövründə /, dişi heyvanları yaşıl yemdən başqa qüvvəli və şirəli yemlərlə yemləmək lazımdır. Boğazlığın axırlarında rasyonda qüvvəli və şirəli yemlərin miqdarını azaltmalı, sağının dayandırılması dövründə isə qüvvəli və şirəli yemlər qətiyyən verilməməli, rasyonda yalnız tərkibində yüksək karotin olan tam keyfiyyətli yaşıl yemlər saxlanmalıdır.

Təbii otlaq şəraitində saxlandıqda yay zamanı bir tərəfdən otlaqlarda yem bitkilərinin quruyub tələf olması, o biri tərəfdən yemləmə müddətinin /otlaq

şəraitində/ qısalması, qızmar günəşin heyvanlara pis təsiri və i.a. nəticəsində süd məhsulu azalır, onlar arıqlayırlar, doğduqdan sonra həvəyə gec gəlirlər, həvəyə gələnlər isə pis döllənirlər. Tərədicilərin də bu zaman toxumunun miqdarı azalır və keyfiyyəti pisləşir.

Belə şəraitdə birinci cütləşmə zamanı inək və camışların döllənməsi 50 faizdən yüksək olmur. Hər 100 baş inək və camışdan isə 20-75 baş bala alınır. Heyvanların bu üsulla yemlənməsi və saxlanması, əsas etibarilə Muğan zonasında, 1953- 1955-ci illərdə aparıldı.

Qeyd etdiyimiz məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi bir çox təsərrüfatlarda heyvanların yemləmə və saxlama şəraiti xeyli yaxşılaşdırdı. Bu da heyvanların məhsuldarlığının yüksəlməsinə və doğub törəməsinin yaxşılaşmasına böyük təsir etdi.

Təcrübə təsərrüfatlarında, Saatlı rayonun Lenin adına, Masallı rayonunun "Pravda" kolxozları heyvanlar üçün çoxlu qüvvəli və şirəli yemlər tədarük, heyvanların tövlə və tövlə-düşərgə şəraitində saxlanmasını və onların zootexniki qaydalar əsasında yemlənməsini təmin etdikdən sonra 1955 və 1956-cı illərdə hər 100 baş inək və camışdan 95-100 bala alıb, sağlam böyütməyə nail oldular. Haqqında öncə bəhs etdiyimiz, bizim işləyib hazırladığımız bütün metod və üsulları kompleks şəkildə tətbiq edərək, sonrakı rüblərdə Azərbaycanın (1954-1964-cü illər) və Əlcəzairin (1964-1966, 1968-1970-ci illər) təcrübə təsərrüfatlarında hər 100 camış və inəkdən 100-102 sağlam və yüksək yaşama və məhsuldarlıq keyfiyyətlərinə malik balalar əldə etdik. Heyvanlar təbii otlaq şəraitində saxlandıqda yemləmə şəraitinin dəyişdirilməsindən başqa, onları hava şəraitinin dəyişməsi /yayda çox yüksək isti və qışda soyuq/, gögöyünün, hününün, ağcaqanadın, genənin və s. həşəratların narahat etməsi, qanını sorması bir sıra xəstəliklərin əmələ gəlməsi də təsir edir. Bu da heyvanların fizioloji vəziyyətini və tənəşül fəaliyyətini poza bilər. Yay zamanı Azərbaycanın aran rayonlarında günəşin altında havanın hərarəti 50-60 dərəcəyə kimi yüksəldikdə heyvanların tənəffüsünün sayı 1 dəqiqədə 12-20 əvəzinə, inəklərdə 50-70-ə kimi, camışlarda isə 12-18 əvəzinə 60-90-na kimi yüksələ bilər. Nəbzın sayı normadan 0,2-0,5 dəfə, bədən hərarəti isə normadan 1-3 dərəcə yüksək olur, 42 dərəcəyə kimi yüksəlir. İsti hava şəraitinin pis təsiri ilə gögöyünün ağcaqanadın, hününün və genənin heyvanlara etdikləri mənfi təsirlər eyni zamanda düşdüyü üçün /iyun, iyul, avqust aylarında/ bu zaman heyvanlar arıqlayır, məhsuldarlığı azalır, doğduqdan sonra uzun müddət həvəyə gəlmirlər və həvəyə gəlib, mayalananların isə dölləmə faizi çox az olur. Göstərilən bu mənfi təsirlərin yay zamanı günün isti vaxtı /səhər saat 11-dən axşam saat 4-5-ə kimi/ heyvanları kölgədə, talvar və ağac altında saxlayıb, əlavə yemlərlə yemləməklə qarşısını almaq mümkündür.

Ayrı-ayrı yemləmə və saxlama şəraitlərinin heyvanların məhsuldarlığına, tənəşül fəaliyyətinə və alınan balaların yaşama qabiliyyətinə etdiyi təsiri aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar.

Göstəricilər	Saxlanma və yemlənmə							
	Qış və yay peyə düşərgə şəraitində saxland. Əlavə yem aldıqda		Otlaq və düşərgə şəraitində saxlandıqda, əlavə yem aldıqda		Yalnız otlaq şəraitində saxlandıqda, əlavə yem aldıqda			
					Yaz aylarında		Yay aylarında	
Heyvanların növləri	camış	inək	camış	inək	camış	inək	camış	inək
Heyvanların sayı	39	160	31	78	49	285	42	210
Orta hesabla doğduqdan neçə gün sonra həvəsə gəldi (%-lə)	29	25	21	22	26	22	99	72
Doğduqdan 3 ay sonra həvəsə gəlmişdir, (%-lə)	100	100	100	100	98	100	92	52
Doğduqdan 3 ay sonra mayalandırılardan döllənmişlər	98	99	97	100	96	98	40	39
Alınan balaların diri çəkisi, 6 aylıqda	36 116	20,5 108	43 112	19 98	32,5 107	17 89	21 78	13 65
Balalardan 3 aylığa kimi yaşaənlər (%-lə)	100	94	97	90	96	88	88	72

Yuxarıdakı cədvəldən aydın görünür ki, heyvanlar qış aylarında tövlə və qalan fəsillərdə isə tövlə-düşərgə, otlaq-düşərgə, eləcə də yaz aylarında yalnız yaxşı otlaq şəraitində saxlandıqda və onları bol yaşıl və başqa yemlərlə təmin etdikdə hamısı 3 aydan gec olmayaraq mayalanır və döllənir /98- 100 %/. Alınan balalar isə yüksək diri çəkiyə, yaxşı artma (inkışafa) və yüksək yaşama qabiliyyətinə malik olurlar. Yayda otlaq şəraitində əlavə yem almayan inək və camışların isə doğduqdan 3 ay sonra yalnız 39- 40 faizi döllənir. Tövlə-düşərgə şəraitində saxlanmış camışlardan alınan balaqların diri çəkisi doğulduğu zaman 34-36 kq, yerli cins inəklərdən isə alınan buzovların diri çəkisi 19- 20,5 kq olduğu halda, adi təbii otlaq şəraitində saxlanılan camışların doğduqları balaqların diri çəkisi 21- 32,5 kq, / yəni 3,5- 13 kq az /, inəklərin doğduqları buzovların diri çəkisi 13- 17 kq / yəni /2,5- 6 kq az / oldu. Tövlə-düşərgə şəraitində saxlanmış buzovlar və balaqların 6 aylığında sutkalıq artımı, təbii otlaq şəraitində saxlanılardan 31-155 qr yüksək oldu. Ölüm isə təbii otlaq şəraitində saxlanılanlara nisbətən 4- 12 % az oldu. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qış-tövlə, yaz otlaq, yay tövlə-düşərgə və otlaq-düşərgə şəraitlərində heyvanların zootexniki qaydalarla saxlanması və onların yemləndirilməsi onların doğub törəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün ən zəruri şərtlərdir.

Yay zamanı camışların çimizdirilməsi də bu heyvanlar üçün olduqca vacib, olduqca gərəkli, həyati şərait amilidir. Yay zamanı qızmar günəş altında

saxlandıqda onların bədən hərarəti normadan 3 dərəcə artaraq 41 dərəcəyə və daha qüskək arta bilər. Tənəffüs sayı dəqiqədə 97 / 81- 112 /, nəbzi 79 / 72- 88 / kimi yüksəlir. Amma həmin camışlar 30- 40 dəqiqə çimdikdən, yaxud suda yatdıqdan sonra onların bədəninin hərarəti normaya / 38- 39 dərəcə, bir dəqiqədə tənəffüsünün sayı 26 / 22- 29 /, nəbzi 58/54- 60-a endi. Camışlar, hətta, beş dəqiqə çimizdirildikdən sonra, əgər kölgədə saxlanarsa, havanın hərarəti kölgədə 38 dərəcəyə kimi olan yerdə / onların fizioloji göstəriciləri tənəffüsü, nəbzi və bədən hərarəti /, normada qalır. Amma günəş altında / 42 dərəcədə /, saxlandıqda isə 2- 3 saatdan sonra onların fizioloji vəziyyəti, o cümlədən fizioloji göstəricilərində dəyişiklik əmələ gəlir. Yay zamanı yağışlı havada və çimizdirildikdən sonra camışların tənəsül refleksi çox güclənir və belə camışlar yaxşı döllənirlər.

Bütün bu dediklərimizin hamısı sübut edir ki, camışların yay zamanı çimizdirilməsi onların fizioloji vəziyyətini normada saxlamaq, məhsuldarlığını yüksəltmək və fizioloji, tənəsül fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü olduqca vacibdir. Camışların yay zamanı 30-40 dəqiqə, hətta 3-5 dəqiqə də, çimizdirib, kölgə yerdə yemləməklə biz onların yay zamanı çimmə vaxtını azaldıb, bunun hesabına da yemləmə vaxtını artırma bilərik, / tövlə- düşərgə şəraitində /. Bunu nəzərə alaraq biz Masallı rayonundakı "Pravda" kolxozunda 29 baş, Saatlı rayonundakı "Lenin" adına kolxozda isə 100 baş camışı yay- düşərgə şəraitinə keçirdik. Camışlar yay zamanı səhər saat 5- dən 10- a kimi və axşam saat 17- dən 20-ə kimi təbii otlaqlarda otarılır, günün isti saatlarında isə / saat 10- dan - 17- yə kimi / çimizdirilərək talvar altında bağlanıb yemləndirildilər. Bu zaman camışları yeni biçilmiş qarğıdalı, yonca, sudan otu, sorqo və təbii otlaqlardan biçilmiş göy yem bitkiləri ilə yemlədik. Belə yemləmə axşamlar da təkrar edilirdi. Üzərində təcrübə apardığımız hər bir baş camışın verdiyi süd, otlaq şəraitində saxlanılan camışların verdiyi süddən orta hesabla 390,3 kq, keçən il otlaq şəraitində saxlandıqları vaxtda onlardan alınmış süd məhsuldarlığından 359,3 kq artıq oldu. Bu camışlar doğduqdan sonra 2- 3 aydan gec olmayaraq dölləndilər və sağlam, yüksək yaşama qabiliyyətinə malik olan balaqlar verdilər.

V.K.Milovanov, B.D.Radnabavaron, İ.İ.Sokolovskaya, M.N.Lebedov, M.H.Libizov, Azərbaycanda isə akademik F.Ə.Məlikov, M.R.Məmmədیارov, prof. A.Ə.Ağabəyli, M.R.Mədətov, E.B.Bəşirov və S.Hüseynovun iri buynuzlu mal- qara, camış, qoyun və ada dovşanı üzərində apardıqları təcrübələrin nəticələri göstərir ki, iki və yaxud daha çox törədicilərin toxumunun qarışığı ilə mayalandıqda / bizim təcrübədən 57 inək və 128 camış / döllənmə faizi və alınan balaların diri çəkisi xeyli yüksək oldu. / inəklərinki 19 faiz, camışlarınki isə 22 faiz yüksəkdir. / Təcrübə sinfində doğulan zaman buzovların diri çəkisi 5,2 kq / 26,9 % /, balaqlarınki isə 6,1 / 23% / yüksək oldu. Ölənlərin sayı isə xeyli azaldı. 6 aylığa kimi buzovlardan 13 %, balaqlardan 0,1 % ölüm oldu.

Ən yaxşı nəticə ayrı-ayrı tipdən olan yem rasionu /göy tipli və dənli tipli yemlərlə/, yemləndirilən müxtəlif növdən, cinsdən və yaxud yaşdan olan törədicilərin toxumları ilə qarışdırılaraq mayalanma apardıqda əldə edilir.

Mərkəzi sinir sisteminin qanuna uyğun fəaliyyətini dərinlən öyrənmədən heyvan orqanizmində gedən bütün prosesləri, o cümlədən çoxalma prosesini də dərinlən bilmək qeyri mümkündür. Çoxalma prosesinin gedişində mərkəzi sinir sisteminin rolu ilk növbədə tənəsül mərkəzində müvəqqəti olaraq hökümranlıq edici qıcıq mənbəi əmələ gətirilməsidir. Bu zaman tənəsül mərkəzindəki qıcıq, o biri sinir mərkəzlərini özünə tabe edir, ara bir hətta onları tormozlandırır, bununla da bütün orqanizmi bu proseslərin gedişinə və yerinə yetirilməsinə cəlb edir. Mərkəzi sinir sisteminə əmələ gələn belə hökümran qıcıqlanma mərkəzini A.A.Uxtomski dominant adlandırmışdır. Məməli heyvanlarda bir neçə dominantlara rast gəlmək olar. Bunlardan tənəsül, boğazlıq /hamiləlik/, doğum və süd vermək / analıq və yaxud laktasiya / dominantlarını göstərmək olar.

Dominant xarici və daxili qıcıqların təsirindən əmələ gəldikdən sonra yeni qıcıqları toplama və saxlama, həmçinin yüksək dərəcədə güclənmə xasəsinə malikdir. Dominantın ikinci xüsusiyyəti ayrı-ayrı qıcıqlandırıcıları şərti reflekslərin güclənməsinə qoşmasıdır.

Üçüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər dəfə mərkəzi sinir sisteminə ikinci dominantın yaranması üçün şərait olduqda və iki dominantın yaranması tələb edildikdə, bu iki dominantlar arasında təzad /antoqanizm/, əmələ gəlir, bu da heyvan orqanizmində və onun davranışlarında böyük dəyişikliyə səbəb ola bilər.

Sağılan inək və camışlarda tənəsül dominantı əmələ gəldikdə bu zaman laktasiya və yaxud analıq, dominantı ilə yeni əmələ gələn tənəsül dominantı arasında təzad / antoqanizm / yaranır. Bunun da nəticələri ayrı-ayrı heyvanlarda fərqli olur. Heyvanların bir hissəsi həvəsə gələrək balasını əmizdirmək və sağıcını sağmağa qoymaq istəmir. Onların südü azalır və verdikləri südün keyfiyyəti, dadı dəyişir, çürümə və i.ə. Bir hissəsində isə belə dəyişikliklərə az təsadüf olunur və ya heç nəzərə çarpmır. M.M.Tyupic və D.V.Smirnov- Uqryumovun inəklər üzərində, apardıqları və bizim də (E.B.Bəşirovun – red.) camışlar və inəklər üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, həvəsə gələn zaman, balanı əmizdirməyən, sağıcını sağmağa qoymaq istəməyən və südünün miqdarını, azaldan, dadını (tərkbini) dəyişdirən, heyvanlarda döllənmə daha yaxşı gedir. Bu da tənəsül dominantının müvəqqəti olaraq laktasiya dominantına üstün gəlməsindən və vaxtında hövrə gəlmək üçün özündən ötrü daha yaxşı şərait yaratmasından, güclənməsindən əmələ gəlir.

Saatlı rayonun Lenin adına və Masallı rayonunun "Pravda" kolxozlarında 1955- ci ildə 32 baş camış və 32 baş da inəyin doğduqdan sonra balası ayrılıb, əl ilə süd içirilmə və dayə üsullarına keçirildi, / Təcrübə sinifi / , camış və inəklər balasız sağıldı. Amma 60 baş inəyin və 36 baş camışın balaları ayrılmaı, / kontrol sinifi / əmizdirilərək sağıldılar.

Təcrübə sinfinə daxil olan inəklər doğduqdan 19 / 11- 28 / gün sonra, camışlar isə 18 / 9- 40 / gün sonra kontrol sinfinə daxil olan inəklər isə 28 / 18- 105 / gündən, camışlar isə 45 / 22- 98 / gündən sonra həvəsə gəlib mayalandılar. Təcrübə sinfinə daxil olan inəklərin 86,9 faizi, camışların 90,3 faizi, kontrol

sinfine daxil olan ineklerin isə 76,7 faizi, camışların 54 faizi doğduqdan iki ay sonra dölləndilər.

Beləliklə, camış və ineklər doğduqdan sonra balalarının ayrılması, onların analıq refleksinin tormozlaşmasına, tənəsül refleksinin isə tez əmələ gəlməsinə və güclənməsinə səbəb olur. Həmçinin onların döllənmə faizi də yüksəlir. Bu üsulu (balaların ayrılıb dayə üsulu ilə yemlənilib bəslənməsi, süni mayalama, çimizdirmə və düzgün qidalanma) tətbiq edən "Daşüz" camışçılıq savxozunun qabaqcıl heyvandarları hər 100 baş camışdan ildə 86-94 bala alırlar, / 1955-1957. / 1959-63-cü illərdə isə, süni mayalama tətbiq edildikdən sonra hər il, hər 100 ana camışdan 100-102 bala alındı. Bu nəticə isə dünya rekordu idi. Qeyd etdiyimiz kimi bizim təcrübələr göstərir ki, doğduqdan sonra inek və camışlarda analıq refleksii çox güclü olur. Bununla əlaqədar onlarda qidalanma, mühafizə etmə refleksləri də çox güclənir. Sonralar getdikcə analıq refleksii zəifləyir və analıq refleksii heyvanlarda əsas etibarilə sağım və balanın əmizdirildiyi şəraitlər də güclənir. Əsas etibarilə bu dövrdə heyvanlarda tənəsül refleksii əmələ gəlir. / Yəni həvəyə gəlirlər /.

Inek və camışların həvəsi zamanı südünün azalması, taminin dəyişməsi, bişirdikdə südünün çürüməsi, laktasiya dominantı ilə tənəsül dominantı arasında dərin qarışıqlıq əlaqə və təsir olmasını sübut edir. Təcrübələrimiz göstərdi ki, inek və camışların həvəs dövründə sağımını 2-4 saat gecikdirərək onların tənəsül fəaliyyətinin güclənməsinə və kontrol sinfinə nisbətən döllənməsinin 21,8-39,3 faiz yüksəlməsinə nail olduq.

Təcrübələrimiz göstərdi ki, həvəsdə olan inek və camışların tənəsül orqanlarını mayalama zamanı düz bağırsaqdan masaj etdikdə onların fəaliyyəti yüksəlir, tənəsül orqanlarına qan axımı çoxalır, qidalanma yaxşı gedir, sinir və əzələ tonusu yaxşılaşır. Ona görə də belə heyvanlarda döllənmə də yüksək olur. Kontrol sinfinə nisbətən təcrübə sinfinə daxil olan ineklərin döllənmə faizi 14,2 faiz və camışların isə 22,7 faiz yüksək olur.

Dişi heyvanlar gəzinti və otlaq şəraitində bizim (E.B.Bəşirovun-red.) yeni metodla işləyib hazırladığımız (1954-1958-ci illər) törədici-seçici və stimule edicilər həvəsdə olan heyvanlarla birlikdə saxlandıqda, onlar bir-birinin üstünə tullanır. Nəticədə inek və camışların bir çoxu bunlardan qıcıqlanaraq həvəyə gəlirlər. Belə heyvanların döllənmə faizi də xeyli yüksəlir. Bu da onu göstərir ki, dişi heyvanlardan ötrü, başqa dişi heyvanların həvəsdə olması və erkək heyvanın onları sürmədən üzərlərinə tullanmaları, ən mühüm xarici qıcıqlandırıcılardan biridir, yeni stimule edicidir.

Bütün qeyd edilən amillər: analıq refleksinin tormozlaşdırılması / doğduqdan sonra balanın ayrılması və dayə üsulu üsulu ilə əmizdirildikdə, həvəyə gəldikdə laktasiya dominantının zəifləşdirilməsi, tənəsül orqanlarının masaj edilməsi, yay zamanı yağışlı hava və çimizdirmə, E.B.Bəşirovun metodu ilə hazırlanmış törədici-seçici-stimule edicilərlə, həvəsdə olan heyvanların həvəsdə olmayan heyvanlarla bir yerdə otarılması və yaxud gəzintiyə buraxılması, yalnız yaxşı

yemləmə şəraitində otlaqlarda, tərkibində çoxlu karotin olan bol göy yem aldıqda, tövlə düşərgə və otlaq düşərgə saxlandıqda camışların tənəsül refleksini əmələ gətirir və ya onu gücləndirir. Bu isə onların döllənmə faizinin yüksəlməsinə təsir edir. Amma pis yemləmə şəraitində otlaqlarda tərkibində karotin olmayan və ya az olan qurumuş ot olduqda / saxlandıqda bu amillərin inək və camışların tənəsül fəaliyyətinə təsiri olduqca az və zəif olur.

Inək və camışların süni mayalanmaya keçirilməsini, onların cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasında, məhsuldarlığının və balavermə qabiliyyətinin yüksəldilməsində onların mühüm ehtiyat mənbəyi hesab etmək lazımdır. Heyvandarlıq sahəsində dünyada aparılan təcrübələr göstərmişdir ki, bu, (süni mayalama üsulu) kənd təsərrüfatı heyvanlarının cinsini daha tez yaxşılaşdırmaq və onların qısırlığını ləğv etmək işində ən yaxşı üsuldur.

Respublikamızın müxtəlif 24 təsərrüfatında uzun illər ərzində aparılan təcrübə göstərmişdir ki, sərbəst cütləşdirilən inək və camışların 50- 55 faizi döl tutur; halbuki süni mayalanan heyvanların döllənməsi 80-90 faiz təşkil edir və bəzən bundan da yüksək olur.

Bizim rəhbərliyimizlə təşkil edilmiş Abşeron dövlət damazlıq stansiyasının işçiləri 1958 ci ildə 27 kolxozun törədici buğalarını satdırıb, buradakı inəklərin stansiyadan aparılan elit- rekord sinifli buğaların toxumu ilə mayalandırılmasını təmin etmiş onların 62- 91 faizədək döl tutmasına, həmçinin doğulan buzovların diri çəkirlərinin artmasına və yaşama qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə nail olmuşlar.

Abşeron stansiyası tərəfindən mayalandırılmış inəklərin döllənmə dərəcəsini yoxlamaqla müəyyən edilmişdir ki, Bünyadzadə adına kolxozda mayalandırılmış 155 inək və diyədən 144-ü / 98% /, Kirov adına kolxozda, 165 inəkdən 149-u / 91% /, Frunze adına kolxozda, 95 inəkdən 86-sı / 92% /, Orconokidze adına və H.Rəhmanov adına kolxozlarda isə süni mayalandırılmış inəklərdən 90 və ya 85 faiz döl tutulmuşdur.

Həmin kolxozlarda süni mayalama yolu ilə əldə edilən 150 buzovdan 2- 3 ay ərzində bir buzov belə ölməmişdir. Bu da onu göstərir ki, süni mayalama ilə alınan nəslin yaşama qabiliyyəti yüksəkdir.

Bu tamamilə aydındır, çünki süni mayalamada ana heyvanların törəmə qabiliyyətini və nəslin yaşama qabiliyyətini azaldan qohumarası cütləşdirmə, eləcə də törədicilərin və ana heyvanların birtipli yemləmə imkanları aradan qalxır.

Abşeron stansiyasında süni mayalamada istifadə edilmiş törədici buğalar tamamilə başqa iqlim və yemləmə şəraitində / Pribaltika respublikalarında /, bəslənib böyüdülmüş heyvanlardan alınmışdır. Həmin buğaların özü də cavan yaşlarda göstərilən şəraitdə bəslənmişdir. Bundan əlavə stansiyada buğaların yemləmə və baxım şəraiti nisbətən yaxşı və inəklərin şəraitindən xeyli fərqli olmuşdur.

Bütün bunlar toxumun yaxşılaşdırılmasına, cütləndirilən heyvanların qamətləri bioloji fərqi azalmasına səbəb olmuş, nəticə etibarilə də ana

heyvanların döllənmə faizi artmış və bu cür mayalanmadan alınan balaların yaşama qabiliyyəti yüksək olmuşdur.

Sərbəst cütləşdirilən heyvanlar arasında qısır qalma hallarının başlıca səbəbi odur ki, törədiciinin toxumunun keyfiyyəti yoxlanmır. Buradan da pis keyfiyyətli toxum verən və ya dölləndiricilik qabiliyyəti pis olan buğa və kəllər uzun illər istifadə edilirilər. Heyvanlar sərbəst buraxıldıqda həddindən çox cütləşir. Bu isə onların otlama müddətini azaldır və toxumun keyfiyyətini pisləşdirir. Süni mayalama üsulunda isə bütün bu səbəblər aradan qaldırılır.

Süni mayalama tətbiq edildikdə dişi heyvanların tənəşül orqanları diqqətlə nəzərdən keçirilir. Bu da onların ən yaxşı mayalama dövrünü seçməyə və tənəşül orqanlarının xəstəliklərini / metrit, vaginit, trixomonoz və s. / vaxtında təyin edərək müalicə olunmasına imkan yaradır. Süni mayalama düzgün təşkil edildikdə cütləşmə ilə əlaqədar olan heç bir xəstəliklərə rast gəlmirik.

Süni mayalandırma üsulu respublikamızın bütün heyvandarlıq təsərrüfatlarında ən böyük dövlət tədbiri kimi geniş tətbiq edilməlidir.

Yuxarıda göstərilən üsulları respublikamızın bütün heyvandarlıq təsərrüfatlarında, fermalarında tətbiq edərək 1- 2 il ərzində qısıqlığın qarşısını kəskin sürətdə almaq olar. Bu da qısa vaxt 1- 2 il ərzində heyvandarlıq məhsullarının / ət, süd, yağ, yun / kəskin sürətdə artmasına, onların maya dəyərinin enməsinə və əhalinin heyvandarlıq məhsullarına durmadan artmaqda olan tələbatının xeyli ödənilməsinə səbəb olar.

РЕЗЮМЕ

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ПЛОДОВИТОСТИ И ЖИЗНЕННОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЖИВОТНЫХ В УСЛОВИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Начиная с 1951 года, проводились многочисленные опыты по разработке методов оплодотворяемости коров и буйволиц и жизненности их потомства.

В результате проверенных исследований установлено, что основными методами повышения оплодотворяемости маток и жизненности их потомства, которые должны быть внедрены в производство, являются следующие:

Содержание крупного рогатого скота и буйволов на зимнем стойловом, весенне-летнем пастбищном, пастбищно-лагерном и осеннем стойлово-лагерном и пастбищно-лагерном содержании с обеспечением их полноценными кормами, что устраняет вредные действия, связанные с летним (недостаточность витаминных кормов, беспокойство животных и высасывание крови насекомыми, нарушение физиологических процессов под воздействием знойной жары и при зимнем пастбищном содержании), холод, скудность пастбища создают условия для нормального проявления всех

физиологических функций вообще и воспроизводительной функции в частности.

При этом повышаются у коров и буйволиц оплодотворяемость и жизнеспособность их потомства. Оплодотворяемость была поднята от 39-40% (при пастбищном содержании без подкормки) до 96-100% (при разработанном методе) соответственно повысились живой вес и выживаемость потомства.

Применение полноценного разнотипного кормления маток (в основном зелеными кормами не менее 70-80% по питательности рациона) с высоким содержанием каротина (1-мг каротина на 1 кг живого веса) и производителей зерновыми кормами (не менее 50-60% питательности рациона, жмых, кукуруза, ячмень и овсяная мука и дерть, отруби пшеницы) кормами животного происхождения (15-20% снятого молока, яйцами, мясной, рыбной мукой, некоторыми отходами рыбной и мясной промышленности, куколкой шелкопряда и т. д.), зелеными кормами (25-35% свежескошенной травы, пастбой на зеленом пастбище, зерносенажом, силосом и высококачественным сеном) является важнейшим условием, усиливающим взаимное различие гамет и этим активизирующим оплодотворение повышающим плодовитость маток и жизнеспособность потомства.

Дача в рационе большого количества жмыха хлопчатниковый (более 2,5—3 кг на голову) буйволицам и коровам особенно в период сухостоя приводит к резкому сокращению оплодотворяемости, что следует учесть при составлении рациона. Зерновые корма, а также жмых должны составить в рационе маток не более 20-30% питательности.

Шире внедрять искусственное осеменение, организуя хорошо оснащенные станции искусственного осеменения, организуя их и пункты в колхозах и совхозах для обслуживания зоны деятельности всех районов. Выделить на эти станции и пункты рекордных и элитных племенных производителей, обеспечив правильное их кормление и содержание, регулярный контроль за состоянием здоровья, оценить качества семени и организовать транспортировку семени на колхозные и совхозные фермы для осеменения всех маток, принадлежащих фермам и населению. Внедрять групповое содержание маток с самцами пробниками-стимуляторами, с перемещенным пенисом (по методу Э.Б. Баширова), а также и с матками, проявившими половые рефлексы. Для усиления половых рефлексов и повышения оплодотворяемости у буйволиц и коров применять отнятие буйволят и телят от своих матерей после отела, откладывая в период охоты и течки на 2-4 часа первую дойку с тем, чтобы проводить ее после осеменения, применять массаж органов размножения во время осеменения.

На товарных фермах колхозов и в личном животноводстве колхозников широко применять искусственное осеменение буйволиц, коров и овец смешанным семенем нескольких производителей одной или разных пород, разного возраста и разнотипного кормления, но одинакового направления.